

УДК 32.001:165.75

ПОНЯТТЯ “ЕПІСТЕМИ” МІШЕЛЯ ФУКО ТА ВЛАДНІ МЕХАНІЗМИ ЇЇ ВИЯВУ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Андрій Гарбадин

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: garbadin@gmail.com

Досліджено специфіку поняття епістемі і його значення у науковому доробку Мішеля Фуко. З'ясовано особливості функціонування у ньому владних механізмів та особливості їх прояву у політичній сфері буття. Проаналізовано сутнісні характеристики епістемі та специфіку їх вияву у політичній науці. Окреслено історичний вимір зміни їх внутрішньої логіки та відповідну змінюваність їх прояву у сфері політичних відносин. Охарактеризовано специфіку взаємозв'язку та взаємодетермінації епістемі з дискурсивними практиками, політологічного характеру зокрема.

Ключові слова: епістема, дискурс, концепт, політика, політична наука.

Політико-філософська думка ХХ століття характеризується пошуками нових концептуальних підходів до осмислення людського існування та реалій соціального характеру. Серед них пріоритетними були підходи щодо переосмислення наукових теорій. Відповідно, актуальність цієї теми – розкрити один із таких підходів та визначити його вагу у політичній науці, системі політологічного осмислення дійсності. Мета дослідження – розкрити поняття епістемі Мішеля Фуко та владних механізмів її вияву в політиці, що передбачає розв'язання таких завдань: по-перше, проаналізувати саме поняття епістемі; по-друге, з'ясувати історичний вимір його змінності; по-третє, охарактеризувати його через призму політики, спираючись на владні механізми її вияву.

Відомий дослідник М. Фуко, намагаючись виокремити специфіку наукових теорій, концепцій, структур оформлення знань в історичному ракурсі, розробив методіку епістем, як структурних одиниць, що визначають специфіку координації та співвідношення слів та речей, опираючись на археологію, як форму реконструкції такого співвідношення. Він виділив три основні епістемі: ренесансну (XVI ст.), класичну (XVII–XVIII ст.), сучасну (з XIX ст.), кожна з яких виражає специфіку свого часу, оскільки “в цей момент існує тільки одна епістема, яка визначає умови можливості знання, що проявляється в теорії чи присутнє на практиці” [6, с. 195].

У ренесансній епістемі слова та речі тотожні між собою, навіть взаємозамінні. Це і не дивно, адже саме для цього періоду характерним є злиття слова про політику і політики як слова – не існує розмежування, мисленнєвих операцій,

їхнього переходу чи оформлення. Слово, як ідеологічний конструкт, мислиться уже як річ, тобто його ідеологічність залишається за межами поля зору, чи, точніше, за межами осмисленості.

Мова світу ідентична світу в мові – “слова й речі утворюють ніби єдиний текст, який є частиною світу природи і може вивчатися як природне створіння” [6, с. 12]. Тут поєднується раціоналізм та ірраціоналізм, проте така поєднання має радше характер струнко укладеної системності, що функціонує відповідно до сукупності власних правил.

Отже, знати за таких умов – це трактувати, рухатись від пояснень видимого порядку до їхніх невидимих характеристик. Знання стає розвитком слова, речі стають йому тотожними. При цьому не треба вважати, що тотожність виражає мову тут як певне дзеркало, що відображає на собі речі, ні, – “це непрозора, таємнича, замкнена у собі річ, фрагментарна і повністю загадкова маса, що доторкається то тут, то там до фігур світу і переплетена з ними, внаслідок чого всі разом вони утворюють сітку позначень, в якій кожна може грати і насправді грає щодо всіх інших роль змісту чи знаку, таємниці чи вказівки” [6, с. 71].

Ренесансна епістема є періодом такого функціонування текстових формацій, в яких тотожність слів та речей передбачає принципову їхню недосконалість. Слово вибудовує світ, принципово недосконалий, що прислуховується до істини Божої, як єдиноможливої досконалості, звісно ж, недосяжної у світі, призначення якого – розгортання людини, яка живе тільки заради боротьби зі своєю гріховною натурою.

Загалом, тут простежуємо двоїстість у співвідношенні слів та речей. По-перше, йдеться про відсутність чіткого розмежування самої мови та уявлення: вони переплітаються, взаємодоповнюються так, що не потребують проміжних механізмів чи процесів переходу одне від одного. Вони тотожні у взаємообумовленості. По-друге, “розстеляючи саму тканину” мови, вона передбачає безперервність появи коментарів та пояснень, доповнень, структурувань відповідно до окресленої вище тотожності.

Така специфіка текстових формацій зумовила акцентування уваги в розумінні політичної дійсності та її відповідного осмислення саме на трансцендентній постаті Бога.

Тепер спробуємо розглянути класичну епістему, як вона виражається в політичній науці, щоб простежити логіку становлення та подальшого розвитку, керуючись прагненням обґрунтування зазначеної вище дисемінаційної специфіки.

У відповідній епістемі слова та речі втрачають безпосереднє співвідношення, місце якого займає пізнання. “Відповідність слів та речей у межах цієї епістемі здійснюється, за М. Фуко, за допомогою процедур тотожності та відмінності” [4, с. 745]. Їхнє відношення опосередковане – “через мислення, в просторі уявлення (не в психологічному сенсі!)” [6, с. 12]. Класична форма мислення спрямована на вибудовування певного порядку, що сприяло формуванню “системи штучних знаків, більш простих і легких у застосуванні” [6, с. 13]. Тогочасна теорія політичної науки вибудовувалась через такі характеристики пізнання, як раціоналізм та ірраціоналізм. На думку В. Денисенка, “сенса раціональності та ірраціональності тут полягає... не просто в можливості чи неможливості розумно формувати

відносини, інституції, саму систему влади, здатності чи нездатності пізнавати їх в істинних визначеннях, а насамперед в тому, наскільки держава іманентна чи трансцендентна сутності самої людини” [1, с. 24].

М. Фуко вважає, що вже у Ф. Бекона можна натрапити на критику порядку і рівності речей через розум та форми ілюзії, яким він віддається через очевидність та її правила. “Він показує як подібності манять погляд, зникають при наближенні до них, але тут же виникають. Це – ідоли” [6, с. 86]. Р. Декарт же відкидає подібність, але не через виключення порівняння з мислення, а “універсалізуючи його і надаючи йому тим самим найбільш чисту форму” [6, с. 87].

Як бачимо, будь-яка подібність у класичному мисленні повинна пройти через порівняння як форму верифікації чи на основі порядку відмінності та серії тотожностей. Отже, “знак, оскільки він завжди є або достовірним, або ймовірним, повинен знайти свій простір усередині пізнання” [6, с. 93]. При цьому його роль як означника характеризується дисперсією. Відповідно, форма прийняття ним значення двоваріантна: чи за природою, чи за домовленістю. У політичній теорії того часу простежуємо значною мірою синкретизм таких положень – держава природно утворена за домовленістю. “Держава справді стала іманентною суті людини, але рівноцінно ж, а може і більше, вона трансцендентна суті людського буття” [1, с. 26].

Головною властивістю класичного співвідношення означуваного до означника є відсутність посередників. “Усередині пізнання це співвідношення являється зв’язком, встановленим між ідеєю однієї речі та ідеєю іншої речі” [1, с. 98]. Більше немає жодного скритого значення, жодної архітрансценденції. Однак “на відміну від людини, яка дана собі безпосередньо, ані держава, ані політична влада, ані вся система інституцій, відносин та права не дані безпосередньо” [1, с. 27]. Тобто гарантом виваженості побудови таких конструкцій стає якраз мислення та пізнання.

Водночас мовні інтенції включаються в думку, не стаючи її паралельним проявом. “Мова – це не зовнішній прояв думки, це сама думка” [1, с. 112]. Відповідно, думка стає послідовним процесом дії. Її аналітичні та абстрактні умовиводи спрямовані на виявлення загальних понять, що пояснюють відповідну дійсність. У політичній теорії того часу відповідним поняттям є держава, завдяки трансцендентності якої вона може “виступати своєрідним критерієм і моделлю розвитку людини” [1, с. 29], оскільки дає змогу визначити ззовні притаманні характеристики, причому не суперечивши можливості пізнання у зворотному напрямку, тобто на шляху визначення вже держави як певної сукупності делегованих властивостей.

Отже, слова уособлюють знання, яке при цьому може бути представлене у мисленні. “Приписувати імена речам й іменувати цим ім’ям їхнє буття – ось фундаментальне завдання класичної “дискусії” [1, с. 156]. Її особливість для політичної науки у тому, щоб розглянути співвідношення людина–держава, визначаючи права та свободи першої та сутності другої. Людина отримує сутнісні характеристики свого буття у тріадичній системі я–громадянське суспільство–держава, що, своєю чергою, сприяє охопленню чи не всіх її характеристик, принаймні у межах класичної епістеми. Водночас ще складно говорити і про концептуальну завершеність науки, і про визначення її методологічної авто-

номії. На нашу думку, саме такий сценарій подій, що розвинувся в класичний період, багато в чому й унеможливив будь-які інтенції щодо формально-логічної незалежності політичної науки. У класичну епістему було закладено основну сутність політології, що надалі, без сумніву, постійно еволюціонувала, однак так і не стала наукою автономною, завершеною, принаймні у винайденні простору лише свого буття.

Відповідно, класична епістема створила теоретичну передумову для подальшого розвитку політології. “Виділений у такий спосіб “доконцептуальний” рівень не відсилає ані до горизонту ідеальності, ані до емпіричної генези абстракцій” [7, с. 98].

Завершення класичної епістемі ознаменувалось появою нових суб’єктів пізнання, а саме – “життя, праці, мови у їх власному бутті, закони яких не зводяться до законів логічного мислення” [6, с. 15]. Отже, репрезентація знань через уявлення втрачає своє синтезуюче значення. Такий горизонт відкрив нові перспективи у співвідношенні слів та речей, водночас забезпечивши можливість новітнього окреслення слова як такого у сфері політики.

Мова починає перетворюватись із посередника в об’єкт пізнання, слово, як мотив останньої, набуває власної історії, буття та значення. Його специфіку в політичному вимірі простежуємо, по-перше, у формі наукового вираження знання, об’єктивно виваженого через власні механізми еволюційного розгортання; по-друге, слово стає інструментом проведення ціннісно-якісного забарвлення тексту, як у сенсі наукової діяльності, так й емпіричного вираження; по-третє, слово постає безпосередньо й у самозамкненій актуалізації певного смислового навантаження. У такій сукупності відкриваються перспективи винятково формалізованого ряду, межа можливостей яких полягає у звільненні словесного потоку від обмежень, що накладаються способом їхньої вимови. Чистий потік слів і є водночас відкриттям їхнього смислового навантаження. “Сучасна людина – це, отже, єдність емпіричного та трансцендентального” [6, с. 18]. Тобто саме в людині виявляється слово, яке водночас саме в ній і набуває певного забарвлення, значення. Також сама людина є джерелом як знання, так і помилки, що є невід’ємною тінню її знання, визнання чого, до речі, є виразною відмінністю сучасної епістемі.

Отже, сучасна епістема розпочалась намаганням, “з одного боку, відкрити трансцендентальне поле суб’єктивності, а з іншого, – побудувати вже по ту сторону об’єкта ті “квазітрансценденталії”, якими для нас є Життя, Праця, Мова” [6, с. 275]. Така зумовленість виразила спрямованість на визначення нових зв’язків, зв’язків існування, внутрішньої ієрархії, а також залежності від загальної організації.

Так слово втратило безпосереднє ототожнення з уявленням, новоутворену прірву між якими зайняли механізми організації, що визначають наповненість, зв’язність слова як такого у процесі мови. “Для того, щоб слово могло висловити те, що воно позначає, необхідно, щоб воно належало до первинної, основоположної і визначальної його граматичної цілісності” [6, с. 305].

У всій очевидності постає кардинально нове становище людини. За класичної епістемі в період Нового часу вся наука зосереджувалася на пізнанні природи та функціонуванні знання. Зокрема у політичній науці – це досліджен-

ня типу держави, суспільства, громадянського суспільства тощо. Воно давало цілісну картину буття людини в політичному вимірі.

Натомість сучасна епістема характеризується “відродженням” людини. “Людина – відносно недавнє створіння, яке творець будь-якого знання виготовив своїми власними руками не більше двохсот років тому; правда, вона так швидко зістарілась, що легко уявити, ніби багато тисячоліть вона лиш очікувала у темряві моменту здивування, коли вона нарешті буде пізнана” [6, с. 330]. Тобто виникли передумови для розчленування цілісності, що породили інваріантність подальшого розвитку, який, своєю чергою, надзвичайно швидкими темпами заповнив вакуум новоутвореної вольності як певного розуміння не-нааявності знань. Тепер персональне уявлення вже не є джерелом відстеження істинності, а лиш наслідком процесів, що протікають у свідомості та виступають не більше ніж відголосом чогось множинного – фактично, самої сукупності слів, що вже у свідомості несуть широке (чи не надто) смислове наповнення. Отак і виходить, що політична наука отримала чималу кількість перехресть, дорогами яких почали рухатись різні елементи науки. Та чим інтенсивніше проходить такий рух, тим помітнішою стає тенденція персонально-людської зацикленості на ідеологічних рівнях вираження сенсу, що має змогу перетинатися з науковим знанням і не втрачати власну вагу. Як-не-як різноманітна концептуальність завжди здатна винаходити шляхи власного підсилення чи видозмінення, уникаючи дисемінації у сенсі абсолютного розפורшення, розщеплення.

Це може свідчити лише про те, що ідеологія, як форма слова, притаманна людині через те, що вона виражає певну завершеність, чітку і зрозумілу, подекуди одноваріантну. І причина тут одна – людину також можна розглядати як завершений проект. До того ж і людина, й ідеологія черпають свою завершеність з одного джерела – фіктивного спрощення дійсності. “Світле майбутнє” та смерть не мають визначеної дати. Вони можливі лише як несподіванка, та далеко не кожна людина це усвідомлює. “Обмеженість пізнання позитивно обґрунтовує саму можливість знання, хоч і замкненого обмеженим досвідом життя, праці й мови” [6, с. 338]. Тому не варто забувати, що пізнання завжди зумовлюється історичними, соціальними, економічними, духовно-правовими характеристиками.

Не треба також забувати, що “повинна існувати істина, яка належить порядку об’єкта, – та, яка поступово намічається, формується, досягає внутрішньої рівноваги і проявляється через тіло і першочергові сприйняття, та істина, яка вимальовується мірою того, як розсіюються помилки, а історія утверджується у своїй невідчужуваності; і водночас повинна також існувати істина, яка належить порядку дискурсу, – істина, яка дає змогу виразити природу чи історію пізнання істинною мовою” [6, с. 341]. Водночас така істинність можлива лише як результат її свідомого простеження у межах дискурсу чи як її пошук із передбаченими, наперед притаманними їй можливостями. Така істина для ідеології завжди наявна наперед – чи у призмі іманентно пронизуючих її ціннісно бажаних поглядів та переконань, чи як очікування якихось змін, що не мають чіткого втілення. Для прикладу, це можуть бути як розписані характеристики бажаного функціонування політичної влади, так і просте передчуття необхідності кардинальних її змін без прописаних характеристик.

Людина сама собою є переплетенням емпіричного та трансцендентально-го, будучи, отже, місцем нерозуміння – “того самого нерозуміння, яке постійно загрожує заповнити думку її власним небуттям, але водночас дає змогу думці зібратись у цілісність на основі того, що від неї вислизає” [6, с. 344]. Ідеться про зсув *сogito*, що приводить буття речей до думки, яка, своєю чергою, знімає будь-яку очевидність, що для нас виявляється свідченням ідеологізації слова, оскільки лише таке втілення думки уможлиблює втечу, нехай і усвідомлену, від небуття.

Тобто сучасна епістема сама собою передбачає можливість наявності певного імперативу, який, безумовно, може набирати політичної форми вияву. “Важливо тут те, що думка... є водночас і знанням, і зміною пізнаваного; і рефлексією перетворенням способу буття того, що вона рефлектує” [6, с. 348]. Думка як така здатна приблизити та віддалити пізнаване, здатна корегувати людське буття відповідно до свого двоїстого порядку. Такий синкретизм, бінарна вільноспрямованість, сприяє можливості самоактуалізації словесного потоку стосовно політичної дійсності, що, з одного боку, сприяє прояву слова як ідеології в сенсі концептуального нашарування знання, а з іншого, – забезпечує можливість зміни такої концептуалізації. Важливо відзначити в такому ключі можливість гнучкості ідеології, що водночас її не гарантує. Це – лише можливість, хоча на більше сподіватись навряд чи можна. Як-не-як, а у системі світоглядних координат спрощеного ґатунку розмаїта альтернативність – уже прогресивна характеристика. Можливо, саме так заміщається прогалина між мислимим та немислимим, тобто тим, що є поза розумінням системи координат спрощеного світобуття.

Будь-яка думка свідомо чи ні виражає певну ідеологічну забарвленість, що можна виявити і в специфіці політичного вибору. Такий зовнішній примітивізм прямо вказує на певну внутрішню глибинність такої характеристики, а саме – відповідний статус сучасного способу мислення. “На перший погляд здається, що пізнання людини... пов’язано з етикою та політикою; однак у своїй глибині сучасна думка спрямовується в іншому спрямуванні – туди, де інакше в людині повинно стати йому Тотожним” [6, с. 349]. І ще одна очевидність – така ідеологічно виражена характерність слова через думку не може не спрямовуватись на пошук ідентичності, простору особистої визначеності чи то пак комфортної не-інакшості, спорідненості з певним ладом, принаймні у баченні світу.

У такому розумінні також необхідно відзначити роль першопочатку, що в умовах новітньої епістемі втрачає чіткість і розмивається в історичному передаванні, як певному стилі прогресування того, що передує. “Лише на основі завжди вже розпочатого людина може помислити те, що має для неї значення першопочатку” [10, с. 351]. Водночас це сприяє повноті вираження сьогодення, залишаючи першопочаток у точному йому значенні неповним, позаяк уся глибинність значення набуває актуальності, стрункої впорядкованості тільки під впливом сучасності. Так і виходить, що будь-який суб’єкт чи об’єкт політики, маючи певні історико-культурні характеристики, залишається самим собою лише в умовах сьогодення – усе, що було до, важливе тільки як підґрунтя можливості самототожності – “в тій повноті чи в тій пустоті, якою вона є сама” [10, с. 355].

Отже, замикається масивний чотирикутник, який формує суть сучасної епістемі, а саме: “зв’язок позитивностей із конечністю людського буття, подвоєння емпіричного в трансцендентальному, постійне співвідношення *cogito* до немислимого, відступ і повернення першопочатку” [10, с. 356]. Саме вони визначають спосіб буття людини, характеризують специфіку слова, його співвідношення з речами, враховуючи те, що перше виражається в політичному через ідеологію, її, власне, і визначає.

Конечність людського буття щодо зовнішніх позитивностей формує пласт відмінностей, що породжують можливість відмежування ідеології, її фактичного протиставлення інакшій дійсності. Позитивність спрямовує світ у вир речей, даючи йому змогу здобути власну позитивну істинність. Подвоєність емпіричного і трансцендентального дає можливість зіставити дане через досвід та його можливості, що є фактором виведення досвіду на рівень його можливості застосування щодо дійсності. Пошук першооснов мови забезпечив віднайдення із багатогранної безмовності саме того словесного потоку, що із притаманною йому історико-традиційною протяжністю створює той категоріальний апарат, на основі якого і вибудовується ідеологія. Аналогічно відношення несвідомого до *cogito* окреслює межі, які передбачають можливість власного переходу. Така подвоєність через ідеологію проявляється, по-перше, як межа концептуально спрощеного розгортання знань, а, по-друге, як визначення меж тієї дійсності, кардинальна відмінність (чи подібність) якої і сприяє встановленню ідеологічного вираження через слово.

Такий спосіб буття людини в сучасному мисленні сприяє виконанню двох ролей: “він одночасно є обґрунтуванням усього позитивного та присутній на буденному рівні в стихії емпіричних речей” [6, с. 364]. Цей факт вирішальний для політичної науки, поле буття якої не є окресленим до кінця, навіть навпаки, просторовість розгортання політичного ще й досі залишається на низькому рівні розробки, що забезпечує можливість абсолютно різновекторних досліджень.

На думку М. Фуко, психологія досліджує людину в категоріях функції та норми, соціологія – конфлікту і правила, а коли доходить до тесту, вивчення його означника та означуваного, то тут вже йдеться про категорії значення і системи. Політична наука вбирає в себе увесь цей “попарний ансамбль”, що сприяє можливості її “поліфонічного звучання”. У нашому дослідженні це свідчить як про маргіальність відповідного роду знання, що завжди буде інваріантним, так і про відповідну інваріантність буття у політичному вимірі існування людини. А оскільки головним суб’єктом політики є людина, то тут вже нереально говорити про дихотомію людини та політики, радше про пряму спадковість відносин. Зважаючи на окреслену вище специфіку слова, у людини як носія ідеології, тобто вираження спрощеного ставлення до світу, стає очевидною коректність її розгляду на рівні науки. Розгляд моделей інтерпретації політики у текстологічному вимірі є більш продуктивним для політичної науки, зважаючи, що за таких умов особливо важливого значення набувають не конфлікти, функції та значення, а поняття норми, правила, системи, що є чи не основними для політичної науки.

Література

1. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового Часу європейської історії. Львів: ПАІС, 1997.
2. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. М.: Интрада, 1998.
3. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. М., 1996.
4. Пост-Модернизм. Энциклопедия. Минск: Книжный Дом, 2001.
5. Тур М. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів. К.: ПАРАПАН, 2006.
6. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб.: А-сад, 1994.
7. Фуко М. Археология знания. К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи" 2003.
8. Фуко М. Ненормальное. СПб.: Наука, 2005.
9. Фуко М. Рождение Клиники // <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_Klin/index.php>.
10. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы // <http://ru.philosophy.kiev.ua/library/foucault/03/fuko_oglavlenie.html>.

A CONCEPT OF EPISTEME OF MICHEL FOUCAULT AND POWER MECHANISMS OF ITS EXPRESSION IN POLITICAL SCIENCE

Andriy Garbadyn

Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: garbadin@gmail.com

A concept of specificity of the notion of episteme and its significance in the scientific works of Michel Foucault is investigated. Peculiarities of the functioning mechanisms of power in it and the features of their manifestation in the political sphere of life are found out. The essential characteristics of episteme and the specificity of their expression in political science are analysed. A historical dimension of changing of their internal logics and the corresponding variability of its realization in political relations is outlined. Characterizes relationship and The spesificity of the correlation with mutual determination of episteme and discourse practices of politological nature is characterized in particular.

Key words: episteme, discourse, concept, policy, political science.

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2011

Прийнята до друку 9.06.2011